

# De verbeelding van de macht

**D**e Bockenweek was dit jaar gewijd aan poëzie en proza die verwijzen naar de actuele Nederlandse landschapsinrichting en de actuele Nederlandse bouwkunst. Het thema werd door de Commissie voor de Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek gepresenteerd met een sceptische ondertoon. Wie schrijft er nu gedichten over *mainport* Schiphol, over de Betuwe-lijn, over de grote verkeersknooppunten, over de Amsterdam Arena, over de kantoorgebouwen die als paddestoelen van beton, glas en metaal uit de grond rijzen? Dankzij het platgetreden modernisme in de bouwkunst, het één nog rechthoekiger dan het ander. Afgezien van dat ene, op antroposofische leest geschoeide nieuwe bankgebouw in Amsterdam, waar velen dan ook enthousiast over zijn. Wie schrijft er over de landinrichting, bureaucratisch tekentafelresultaat van de schaalvergroting in de agrarische sector en van de wegebouw? Behalve dan in de geest van alles wat te loor gaat aan menselijke maat? Van God die uit Jorwerd verdween? Zit er nog een esthetisch, wellicht zelfs een ethisch concept achter de actuele bouwkunst en de moderne landinrichting? Noemt Rijkswaterstaat de nieuwe viaducten terecht 'kunstwerken'? Of verdwijnt dit alles in het postmoderne besef dat er geen verbindende waarden meer zijn, de architectuur achterlatend met de enkele opdracht dat gebouwen vooral multi-

functioneel moeten zijn? En efficiënt natuurlijk. En met parkeerfaciliteiten natuurlijk.

Ik spits die vraag toe op de architectuur en de ornamentiek van overheidsgebouwen. Welke esthetische en ethische ideeën zitten er achter en in de stadhuisen, de parlamentsgebouwen en de ministeries? Of steekt daar niets achter? Ik kies dit thema op de eerste plaats omdat het CDA-verkiezingsprogramma 'Samenleven doe je niet alleen' er iets over zegt. Daar staat: "Bij de artistieke verfraaiing en inrichting van de publieke ruimte en in de architectuur van overheidsgebouwen dienen de waarden en normen, die aan de plurale samenleving ten grondslag liggen, tot uitdrukking te komen" (artikel 1.7.2). Door aldus te onderzoeken welke plek ethiek en esthetiek, die geïnspireerd worden door de christelijke levensovertuiging, innemen in de dominante politieke cultuur, kan tegelijk duidelijk worden welke positie de christen-democratie en haar drijvende waarden in het publieke debat innemen. Dat is een vraag die zich in de veranderde politieke verhoudingen, met een - óók de PvdA omvattende - grote liberale meerderheid in het parlement, de komende jaren nadrukkelijk zal blijven opdringen.

## De Nederlandse cultuur

In het hierboven geciteerde programartikel is sprake van "de plurale samenle-

ving". In die term klinkt het besef door van een christelijke kerk die haar dominante positie langzamerhand heeft moeten prijsgeven. Die constatering is juist. Aan het begin van deze eeuw was 98 % van de bevolking lid van een kerk. Nu ongeveer 50 %. De vraag is echter hoe wij deze constatering interpreteren. Als het al het geval is dat geloof maatschappelijk en politiek minder relevant geworden is in onze samenleving, dan geldt dat niet alleen voor het christelijk geloof, maar ook andere religies en levensovertuigingen. De heersende cultuur wordt niet bepaald door een andere godsdienst, maar door de norm dat ieder zelf moet weten hoe hij wil leven en door een betrekkelijk geringe bereidheid zich daartoe aaneen te sluiten. En misschien is dat wel de juiste typering van de Nederlandse cultuur zoals die door de eeuwen heen al bestaat: een burgerlijke, egalitaire samenleving, gebaseerd op leven en laten leven. Een poldercultuur waarvan de wortels in de Middeleeuwen liggen in de gemeenschappelijke strijd tegen het water en tegen de vorsten, die tegen de plaatselijke gewoonten in hun regels kwamen stellen. Een cultuur van 'doe maar gewoon, dan doe je gek genoeg' die ook naar een zekere zelfvoldaanheid en gezapigheid neigt als in de welvaart is voorzien. Een cultuur die meer heil ziet in overleg en compromissen dan in revolutionaire omwentelingen of grootse idealen. Tolerantie binnenslands en neutraliteit in de buitenlandse politiek ter wille van de handelsbelangen is driehonderd jaar lang ons parool geweest. In het conflict tussen de koopman en de dominee, wint in Nederland de koopman. Zeg maar: Wim Kok. Aan het eind van de vorige eeuw, toen dus de meeste Nederlanders lid waren van een kerk, stelde Multatuli al: "als

men hen die zich kerkelijk noemen uit gewoonte, of omdat hun ouders het waren, of omdat ze nu eenmaal tot de kerk behoorden, of omdat men toch iets moet zijn, of om 't voorbeeld voor de kinderen, of uit vrees voor wat anderen zouden zeggen, niet mee zou tellen, dan zou de meerderheid van de bevolking waarschijnlijk niet tot de kerk behoren". Hij voorspelde dat de tegenstanders van de kerk er niet veel mee zouden winnen als de kerk leeg zou lopen, want dat zou pas gebeuren als het mode werd en geen schade deed. Dat is precies wat we nu, honderd jaar later, zien gebeuren.

Mijn standpunt is dat de dominante positie van de kerk aan het begin van deze eeuw niet moet worden geromantiseerd. Zo'n romantisering speelt niet alleen de Rooms-Katholieke Kerk parten als het gaat om de Middeleeuwen, maar ook de Nederlandse Hervormde Kerk als het gaat om het Nederlandse verleden. Als wij vertrekken van de erkenning dat protestanten en katholieken iets minder dan de helft van de bevolking omvatten en zich niet als de enige cultuurdrager kunnen beschouwen, dan komen wij in een betere uitgangspositie voor onze bezinning op de cultuur als geheel en de rol van het christelijk geloof daarbinnen. De vraag is hoe de christelijke minderheid in een nog steeds plurale samenleving deze algemene cultuur kan beïnvloeden. Ik spits dat toe op de publieke cultuur zoals die tot uitdrukking komt in architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen.

### **Architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen**

Op welke wijze werd en wordt in de architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen thans uitdrukking ge-

geven aan een moreel ideaal van de politiek en wat is het effect daarvan? Bij dit morele ideaal kan men denken aan de plichten van de politicus of de overheidsdienaar, de deugden waar hij zich aan dient te spiegelen, de plichten en rechten van de burger, de morele waarde van de politieke gemeenschap. Heeft Europa en hebben moderne staten nog zulke idealen? Kunnen zij nog wel iets tot uitdrukking brengen in hun architectuur en ornamentiek? Vroeger waren er in de politieke praktijk waarden, normen en deugden die aan de politicus, de ambtenaar en de burger, maar ook aan de kunstenaar en de architect appellerden. Kunstenaars en architecten hebben in het verleden in opdracht kunstwerken en gebouwen geproduceerd die duidelijk expressies en verbeeldingen zijn van bepaalde waarden, normen en deugden.

#### *Architectuur*

Voor wat de architectuur betreft: als je door één van de oudere steden van ons land rijdt, valt het gemeentehuis zomaar op. Het gebouw drukt op één of andere manier uit dat hier de overheid zetelt. Het staat midden in de gemeente, meestal aan de hoofdweg of aan een plein. Het heeft een bordes en een balkon van waaraf de magistraat de bevolking kon toespreken en op Koningsinnedag de aanbade afnam. Meestal moet je een trapje op om in zo'n gemeentehuis naar binnen te gaan. Wie er binnen komt voelt zich onderdaan. Dat bedoelde die architectuur ook te zeggen. Niet alleen de gemeentehuizen waren onmiddellijk herkenbaar, dat gold ook gerechtgebouwen en banken. Gerechtsgebouwen waren herkenbare 'paleizen van justitie'. En bankgebouwen beoogden vertrouwen te vestigen: hun 'zware' architectuur probeerde sol-

vabiliteit uit te drukken.

Laten wij nu eens de stap maken naar het heden. In het heden lijkt een moreel gestempelde opvatting van de overheid veel minder of niet te worden verbeeld in de architectuur van nieuwe overheidsgebouwen. Of zijn het juist andere normen en waarden? Bijvoorbeeld het nieuwe Haagse stadhuis op de hoek van de Kalvermarkt en het Spui staat nog wel midden in de stad, maar het valt met zijn witte uiterlijk niet te onderscheiden van een bankgebouw of het kantoor van een verzekeringsmaatschappij. Het heeft ook geen bordes. Wel is het gebouwd rond een forum, een plein, dat van verschillende kanten open toegankelijk is.

Ook het nieuwe Tweede Kamergebouw in Den Haag is nauwelijks meer als overheidsgebouw in traditionele zin te herkennen. De ingang aan het Plein, waar je voorheen langs monumentale rechterszetels de trappen moest bestijgen naar de Hoge Raad, verschilt niet herkenbaar meer van die van een gebouw als van bijvoorbeeld de Bijenkorf. Een imponerende architectuur is welbewust vermeden: je mag als burger niet het gevoel krijgen dat je als onderdaan naar binnen gaat. Het gebouw als geheel drukt vooral transparantie en doorzichtigheid uit. De architect en de bouwcommissie hebben de waarden 'openheid' en 'saamhorigheid' willen benadrukken. Ook door binnen en buiten tot één geheel te maken. De hemisfeer van de halfronde vergaderzaal valt ook van buitenaf te beleven.

Dat halfronde drukt op zichzelf ook een morele waarde uit, namelijk dat het in de politiek gaat om beraadslaging en compromis tussen partijen die geen van alle de meerderheid hebben. En niet om twee elkaar bestrijdende blokken,

zoals in het Engelse Lagerhuis, waar het middenpad tussen *Labour* en *Conservatives* precies de maat heeft die nodig is om te zorgen dat iemand die zijn degen trekt, zijn tegenstander net niet kan raken. Dat Lagerhuis heeft, ook na de herbouw in 1945, bewust niet voldoende zitplaatsen gekregen: als het vol is bij belangrijke debatten moet een deel van de parlementariërs staan. Zo willen de Engelsen het: hun parlement is een plek waar levendig gedebatteerd wordt. Dikwijls drukken moderne overheidsgebouwen echter helemaal geen politieke waarden, normen en deugden meer uit, maar vooral efficiency. Zulke gebouwen laten in elk geval, héél Nederlands, zien dat je hen goedkoop moet kunnen schoonhouden. Dat de 'Cemsto-norm' belangrijker is dan de publieke gerechtigheid. Of zij drukken uit dat er zoveel mogelijk ambtenaren per vierkante meter moeten worden gehuisvest. Het nieuwe Ministerie van Sociale Zaken in Den Haag werd althans om die reden door zijn eigen Arbeids-omstandigheden-inspectie afge-

keurd. En waarom is het nieuwe Haagse stadhuis zo weinig als overheidsgebouw herkenbaar? Heeft dat er mee te maken dat het gebouw aanvankelijk door een pensioenfonds werd gebouwd en aan de gemeente Den Haag verhuurd of geleased? Moest het ter wille van toekomstige verhuurbaarheid, als de

gemeente er mogelijk ooit weer zou uit gaan, wel multifunctioneel zijn? Soms ook drukken zulke gebouwen efficiency uit in de vorm van zoveel mogelijk par-

keerplaatsen voor auto's. De maten van de kamers en de gangen in het nieuwe Amsterdamse stadhuis werden bepaald door de eronder gelegen parkeergarage. Het drukt de 'heilige-koe-norm' uit in plaats van het standvastig, heldhaftig en vastberaden. Zulke gebouwen geven mijns inziens een verkeerde inspiratie af.

Wat opvalt uit deze voorbeelden is dat er een duidelijke samenhang kan worden gevonden tussen de heersende publieke moraal, of de afwezigheid daarvan, en de architectuur van overheidsgebouwen. Mijn conclusie is dat de traditionele overheidsopvatting in de architectuur van de nieuwe gebouwen niet meer is terug te vinden. De overheid presenteert zich niet meer uit de hoogte aan een burger die aangesproken wordt als onderdaan, maar als een open en transparante instelling die de burger aanspreekt op zijn gelijkheid. Op zichzelf hoeft dat geen verlies te zijn. De emancipatie van de burger in de laatste decennia uit de regenteske verhoudingen van de jaren vijftig en eerder kan best als winst beschouwd worden. Toch kun je je afvragen of dat voldoende is. Zou de erosie van het publieke gezag met zijn recente misstanden in de sfeer van politic en justitie en zijn gedoogbeleid ten opzichte van gedragingen die wettelijk verboden zijn, niet ook gekeerd moeten worden met een zekere nadruk op de waarden van de rechtsstaat en daarbinnen de christelijke gedachte dat de overheid het zwaard niet tevergeefs draagt? En zouden die waarden zich ook niet in de architectuur moeten kunnen uitdrukken?

#### *Ornamentiek*

Voor wat de ornamentiek van overheidsgebouwen betreft, is het klassieke voorbeeld in ons land het Paleis op de

---

**Dikwijls drukken  
moderne  
overheidsgebouwen  
helemaal geen  
politieke waarden,  
normen en deugden  
meer uit, maar  
vooral efficiency.**

---



Het paleis op de Dam in Amsterdam.

(foto ANP)

Dam. Je kunt geen deur door of er hangt wel een moralistische zinspreuk boven. Het gebouw is vol met allegorische schilderijen en beeldhouwwerken, die deugden uitdrukken, die waarschuwen tegen corruptie. Daarnaast zijn er uiteraard de afbeeldingen die verhalen weergeven van de glorierijke daden en de macht van de regenten.

Maar er zijn veel meer voorbeelden. Zo hingen er in het oude Haagse Stadhuis aan de Javastraat tegeltableaus, waarop de kardinale deugden zijn weergegeven: wijsheid, rechtvaardigheid, gematigdheid en volharding. Zou naleving van die deugden niet voorkomen hebben dat de gemeente in de jaren tachtig de artikel 12-status heeft moeten aanvragen? En de gevel van het Ministerie van Defensie in Den Haag aan de Kalvermarkt wordt bekroond

met een timpaan waarop de strofe uit het Wilhelmus staat: "Mijn schildt ende betrouwe zijt Ghij o God mijn Heer" op de gevelsteen. Nota bene! Dat was Mient-Jan Faber vast ontgaan in zijn strijd tegen de kruisraketten. We kunnen ook denken aan de tot dusver geslagen munten en gedrukte bankbiljetten met hun referentie naar stabiliteit en vertrouwen, al was het door de vorst af te beelden. Of kijk naar Albrecht Dürer, die in 1526 - negen jaar nadat Luther zijn stellingen aan de slotkapel van Wittenberg bevestigde - zijn 'Vier apostelen' aan de gemeenteraad van München aanbood, als een richtingwijzer naar het recht in verwarrende tijden.

Of kijk naar het twaalfde-eeuwse stadhuis van Siena met zijn muurschilderingen van de goede overheid,



*Het nieuwe Stadhuis aan de Kalvermarkt/Spui te Den Haag.*

*(foto ANP)*

geflankeerd door niet alleen de kardinale, maar óók de theologale deugden van geloof, hoop en liefde. Ook die schilderingen kwamen tot stand in een tijd van grote onzekerheid: Siena groeide in enkele jaren uit van een klein Italiaans stadstaatje naar een stad met méér dan 100.000 inwoners. De stedelijke overheid had er behoefte aan de bevolking te disciplineren. Zij deed dat niet alleen door muurschilderingen, maar bijvoorbeeld ook door kloosters te vestigen in de nieuwe stadswijken, vanwaaruit onderwijs gegeven werd en de moraal van de burgerij beïnvloed. Interessant is ook de vergaderzaal van de Eerste Kamer. Er hangt een méér dan manshoog portret van Koning Willem II recht tegenover de tafel van de regering. Deze vorst, die een grondwetsherziening moest toestaan die hem zijn macht ontnam doordat zij de mi-

nisteriële verantwoordelijkheid tegenover het parlement instelde, wilde op die wijze in elk geval in de geest aanwezig zijn bij de beraadslagingen. En vanaf de plafondschildering kijken talloze zinnebeeldige figuren mee naar wat daar beneden besloten wordt. We zien in deze voorbeelden dat de overheden in het verleden uitbundig gebruik maakten van ornamentiek in overheidsgebouwen. Meestal gaat het om een combinatie van twee invalshoeken: moralistische waarschuwingen aan burgers en bestuurders en zelfverheerlijking van de machthebber en zijn volk. Zij vormen een zeker contrast met de kunstwerken die op initiatief van de burgerij tot stand komen. Denk aan het Wilhelmina-monument en dat van Drees in Den Haag, of aan de Dokwerker, Anne Frank en Wim Kan. Misschien is het wel tekenend dat de

overheden zich vaak geen raad wisten met de vraag waar zo'n monument te plaatsen. Ze staan dan ook dikwijls niet in de nabijheid van overheidsgebouwen. Duidt dit op een discrepantie in de interpretatie van de publieke moraal tussen de overheid en de burgers? Pasten zulke volkshelden niet in het beeld dat de overheden van zichzelf wilden vestigen? Dat geeft een aanwijzing voor minderheden in ons land voor hun poging om de algemene cultuur te beïnvloeden!

Kijken we ook hier eens naar het heden: ornamentiek is er in het nieuwe Haagse stadhuis niet meer. De tegeltableaus met kardinale deugden uit het oude stadhuis aan de Javastraat zijn in het nieuwe niet meer terug te vinden. Het oude stadhuis is verkocht aan een partybedrijf. Het gebouw ging van honorabel naar declarabel, kun je zeggen. In de raadszaal van het nieuwe stadhuis staat alleen nog een klein zwart kopje van de koningin. Haar zinspreuk "Je maintiendrai" ontbreekt, evenals elke verwijzing naar wat er nog gehandhaafd wordt.

Onze nieuwe Tweede Kamer heeft ook enkele kunstwerken. Zoals de monumentale bank op het voorplein van het gebouw met artikel 1 van de Grondwet - gelijke behandeling - erin gebeiteld. Het monument kwam tot stand als een soort restkeus nadat het oorspronkelijke ontwerp van Kounellis was afgevoerd. Dit ontwerp behelsde een constructie van staal en kolen, die moest uitdrukken dat de democratie het resultaat was van met bloed, zweet en tranen verricht mensenwerk. Het bevatte uitdrukkelijk geen verwijzing naar God meer. Dat ontwerp stuitte bij de christelijke partijen om religieuze redenen op een veto en bij de andere partijen

omdat de Hollandse cultuur veel meer door water wordt gestempeld dan door kolen en staal. In reactie daarop zijn de kleinere vergaderzalen in het Tweede Kamergebouw nu zo ingericht dat de plafonds wolkenlucht laten zien, dat de vloer bestaat uit rillen die aan zandstrand doen denken en dat de ramen zijn voorzien van verticale zonwering die het effect van regenachtig weer oproepen. Het speelt de bouwcommissie dat zij er niet in geslaagd is ook water binnen de muren te brengen, bijvoorbeeld in de vorm van een fontein in de hal. Is dit de algemene Nederlandse cultuur waar wij het in de politiek nog over eens kunnen worden: Hollands weer in een gebouw dat vooral open en toegankelijk moet zijn en dus vooral gelijkheid uitdrukt? Met andere woorden: is dit niet de bovengenoemde Hollandse poldercultuur ten voeten uit? Maar er zijn nog twee kunstwerken in de nieuwe Tweede Kamer. Die drukken gelukkig méér uit dan het weer. Het ene is een erfenis van de Hoge Raad, die vóór de Kamer op die plek haar gebouw had. Het monument beeldt vier wetgevers uit, die onze rechtsorde hebben bepaald: Mozes, Solon, Justinianus en Napoleon. De joodse, de christelijke en de humanistische bronnen van het recht. Dat monument spreekt mij het meeste aan omdat het de wortels van onze plurale cultuur tot uitdrukking brengt. Deze kunst zégt iets over wat er in het gebouw moet gebeuren. Ethiek en esthetiek gaan er hand in hand op een doelgerichte wijze.

Het tweede kunstwerk hangt in de hal boven de roltrappen naar de vergaderzaal. Het is een betrekkelijk abstract 'mobile'. Interessant is dat op deze 'mobile' een spreuk staat, die door de koningin is geschreven. Zij heeft er ook

een kistje bij geschonken met twaalf appeltjes, die zij zelf gebeeldhouwd heeft. De twaalf appeltjes, de Rijksappel is symbool van vruchtbaarheid, representeren de twaalf provincies. Het is in de wereld het enige kunstwerk in een parlamentsgebouw, waaraan de vorst zelf heeft meegewerkt. Onze koningin heeft ermee willen uitdrukken dat zij het parlement niet ziet als een volksvertegenwoordiging tegenóver de vorst, maar als de vertegenwoordiging van haar volk. De christelijk-historische politici Deetman en Beelaerts van Blokland, die het initiatief tot het kunstwerk namen, drukken er de zinspreuk 'God, Nederland en Oranje' mee uit.

Zien we in het nieuwe Kamergebouw dus door toeval (het 'Hoge Raad-monument') of door christelijk-historisch initiatief nog wel iets moreels terug in de ornamentiek, in veel andere nieuwe overheidsgebouwen en andere expressies van overheidsoptreden ontbreekt zulke inhoudelijke symboliek. Soms hangt er 'kunst' uit de contraprestatie, die met de publieke moraal niets van doen heeft. Soms is er kunst, die aangeschaft is om het gebouw te decoreren. Een pregnant voorbeeld vormt de besteding van de 1 % van de bouwsom die wettelijk verplicht aan kunst moet worden besteed, bij het nieuwe ministerie van Sociale Zaken achter het Haagse station Laan van Nieuw Oost Indië. Voor dat geld is een kunstenares ingeschakeld die een vijver heeft ontworpen met gekleurde palen erin. Op de vraag wat het verbeeldde, antwoordde zij dat zij er geen bedoeling in had gelegd, maar dat ieder er zelf zijn eigen betekenis aan kon geven. Ik heb daar tegenover wel eens geopperd dat men beter de Barmhartige Samaritaan had kunnen afbeelden. Het gaat

immers om het Ministerie van Solidariteit, het ministerie van naastenliefde. Wat is er in een multiculturele samenleving dan indringender dan het beeld van een Palestijn die onthaast en met gevaar voor eigen leven een Jood helpt? Maar ja, dat kan niet, want dat is christelijk, zo luidt de eerste reactie als je zoiets oppert.

En als er wel iets wordt verbeeld gaat het om functionele waarden. Zo staan op de bankbiljetten van de Euro bruggen afgebeeld. Dat is natuurlijk positief bedoeld, maar critici merken terecht op dat dit nogal mager is. Is er geen Europees rechtsbewustzijn, gebaseerd op mensenrechten en democratie, dat zich laat uitdrukken? Het ging Europa toch niet alleen om vrij verkeer van goederen, personen en kapitaal, maar vooral om het voorkomen van nieuwe oorlogen?

Mijn conclusie luidt dat in de ornamentiek van nieuwe overheidsgebouwen de christelijk en humanistisch geïnspireerde publieke moraal in de vorm van



*De Dokwerker in Amsterdam. (foto ANP)*



kardinale en theologale deugden niet meer is terug te vinden. De vraag is welke normen, waarden en deugden daarvoor in de plaats komen. Dat lijkt alleen nog maar gelijkheid te zijn. En net als in de architectuur is ook hier de vraag of kunstwerken nog wel fungeren als morele verbeeldingen of dat zij zijn teruggebracht tot louter decoratie. Zoals de wandtapijten in de nieuwe vergaderzaal van de Tweede Kamer en de door het Hollandse klimaat geïnspireerde aankleding van de kleinere vergaderzalen.

### Het dominante morele repertoire

Waardoor wordt het dominante politieke waarden-, normen- en deugdenrepertoire, dat de programma's van eisen voor architecten en kunstenaars vaststelt, bepaald. Wat zijn de bronnen van waaruit de politieke cultuur wordt gevoed? Op de eerste plaats lijkt het te worden bepaald door de 'minimale moraal' van het liberalisme, welke de 'brede' moraal wil overlaten aan individuen, die elkaar bij de uitoefening van hun morele preferenties niet mogen schaden en waartoe de markt als het beste allocatiemechanisme wordt beschouwd. Uitgedrukt in waarden: vrijheid en gelijkheid, die in optimale combinatie rechtsom (via de VVD) of linksom (via de PvdA) tot rechtvaardigheid moeten leiden. Rechtvaardigheid vooral opgevat als een verdelingsmechanisme van collectieve goederen over individuen en niet als gerechtigheid: het naar hun kwalitatieve eigenheid tot hun recht komen van de samenleving en de verschillende sectoren, gemeenschappen en instituties daarbinnen. Andere waarden dan vrijheid en gelijkheid acht men daarbij niet nodig en hoeven dus ook niet gesymboliseerd te worden.

Maar het blijft staan dat het wel waarden zijn, zij het in deze minimale moraalvorm. Liberalen verwijzen dan ook graag naar het Monument op de Dam als het symbool van de vrijheid. En de overgebleven echte socialisten vind je nog wel bij de Dokwerker en het Troelstramonument in Den Haag.

Op de tweede plaats lijkt het dominante repertoire bepaald te worden door het pragmatisme en het postmodernisme. Voor beide geldt dat Grote Verhalen hebben afgedaan en dat politieke vraagstukken onbevangen, dat wil zeggen niet 'belast' door levens- of wereldbeschouwelijke tradities, tegemoet moeten worden getreden. De momentane betrokkenen beslissen vervolgens samen, vandaar de voorkeur voor het referendum, over de oplossing. Waarden, normen en deugden mogen niet door een gemeenschappelijke traditie worden aangereikt. Het goede wordt telkens opnieuw bij meerderheid 'uitgevonden'. Een bindende moraal

kan niet bestaan, er is alleen esthetiek, geen ethiek. In deze optiek bestaat veel sympathie voor de idee dat het algemeen belang niet moreel kan worden gedefinieerd en dat de plek van de macht 'leeg' is. Het belangrijkste vereiste is dan dat hij toegankelijk en controleerbaar is voor alle, gelijke burgers. Op de derde plaats lijken beide opvattingen, die van een 'minimale moraal' en van een postmoderne 'lege' plek van de macht, alle ruimte te scheppen voor niet-, of minder politieke waarden,

---

**Tezamen vormen  
liberalisme,  
postmodernisme en  
bureaucratische  
efficiency het  
dominante morele  
repertoire in het  
publieke domein.**

---

normen en deugden, zoals financiële efficiency en esthetische aangenaamheid. Tezamen vormen liberalisme, postmodernisme en bureaucratische efficiency het dominante morele repertoire in het publieke domein. Zij bepalen niet alleen de wetgeving en het beleid, maar ook de architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen.

### Het noodzakelijke morele repertoire

Maar kan de plek van de macht wel moreel 'leeg' zijn? Is niet elke opvatting van de macht zelf ook een bepaalde morele interpretatie? Mijn antwoord luidt bevestigend. De plek van de macht krijgt de vorm, die past bij de morele traditie die haar interpretatie ingang weet te doen vinden. In die zin leven we nu onder de dominantie van twee bepaalde interpretaties van de plek van de macht: de liberale en de postmoderne. Het totale mogelijke politieke waarden-, normen- en deugden-reservoir bevat ook nog andere opties. Welke waarden, normen en deugden worden weggedrukt door het heersende repertoire? In elk geval komen de waarden gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap/duurzaamheid, betrouwbaarheid, onkreukbaarheid en gespreide verantwoordelijkheid er niet in voor. De waarden van de christelijke politieke traditie, maar gelukkig ook van andere politieke stromingen. De christen-democratie staat daarin niet alleen, er valt te zoeken naar een overlappende consensus voor de publieke moraal.

Bovendien laat zich de vraag stellen of het dominante repertoire wel zelfdragend is. Veronderstelt het om zelf te kunnen functioneren niet bepaalde waarden, normen en deugden, zonder dat het die uitdrukkelijk benoemt? Die-

nen burgers ter wille van de liberale en pragmatisch/postmoderne democratie niet bereid te zijn om hun eigen belang ondergeschikt te maken aan de rechtvaardige verdeling van vrijheid en gelijkheid? Waarom zouden zij dat doen? Vooral als zij tot de sterkeren behoren? Is individueel welbegrepen eigenbelang daartoe voldoende, of is er gemeenschapszin nodig? Kan zo'n gemeenschapszin zonder religieuze of wereldbeschouwelijke, in elk geval transcendentie, inspiratie, al is het maar die van de Aristotelische kardinale deugden? Ik meen van niet. Bolkestein had gelijk toen hij zei dat onze beschaving gebaseerd is op christelijk geloof en humanisme en dat het VVD-beginselprogramma dat ten onrechte geschrapt heeft, maar zijn partij wilde hem daarin beslist niet volgen. Zij meent dat de liberale moraal zelfdragend is, een standpunt dat in de wijsgerige ethiek op wetenschappelijke gronden verworpen wordt. Dat geldt ook voor het postmodernisme. Het veronderstelt acceptatie van de ander als gelijkwaardige gesprekspartner, waartegen geen geweld gebruikt wordt. Maar die veronderstelling is geen natuurgegeven, zij berust op een moreel gevormd mensbeeld, dat teruggaat op joodse traditie (Levinas), christelijk geloof en humanisme.

Mijn standpunt luidt dat er nog andere waarden, normen en deugden nodig zijn dan die welke thans verbeeld worden. Die andere waarden, normen en deugden zijn niet alleen een alternatief, zij lijken zelfs noodzakelijk, willen wij de sociale en ecologische, democratische rechtsstaat behouden zoals die in de afgelopen eeuwen is opgebouwd. Als het waar is dat kunstzinnige en architectonische verbeelding van waarden, normen en deugden een construc-

tieve rol speelt in de internalisatie van de publieke moraal, dan is het van belang om bij actuele vormgeving van overheidsgebouwen ten eerste welbewust een bepaalde, weloverwogen moraal aan de programs van eisen voor architect en kunstenaar ten grondslag te leggen en ten tweede deze moraal niet te beperken tot de overlappende consensus tussen de liberale en pragmatisch/postmoderne tradities, maar daar uitdrukkelijk ook de christelijke traditie in te betrekken.

Een parlement - de naam zegt het - is gebaseerd op de deugd dat je machtsconflicten probeert te beslechten via praten en niet via geweld. Teneinde de macht in dienst te stellen van de gerechtigheid, de vrijheid, de gelijkheid, de solidariteit en de duurzaamheid. Die plek is niet moreel neutraal of leeg. In de zestiende eeuw - toen het Stadhuis op de Dam werd gebouwd - en in de jaren tussen de beide wereldoorlogen - toen de tegeltableaus in het oude Haagse stadhuis werden gemaakt - was men zich daarvan, anders dan wij, zéér bewust. De vraag is of wij het zonder dit bewustzijn kunnen stellen en kunnen volstaan met de roze wolk van het *happy consumer citizenship*.

Waarom niet de wandtapijten in 's lands vergaderzaal vervangen door panelen waarop kunstenaars ook de positieve deugden verbeeldten die de hedendaagse politiek behoeft? Zoals de norm van de onkreukbaarheid, die nota bene niet vanzelf sprak maar opnieuw door de ministeriële adviseurs Franken en Julsingha moest worden herbevestigd in het debat over procureur-generaal Steenhuis. Zoals de norm van de duurzaamheid, die nu eindelijk eens het Nederlandse milieubeleid echt moet gaan bepalen. Zoals de norm van het

correct informeren van het parlement, die door de staatssecretarissen Schmitz en Patijn met voeten werd getreden toen zij weigerden af te treden in het Iraanse asielzoekersdebat. Zoals de norm van de gerechtigheid, die volgens psalm 72 eist dat de overheid de onderdrukkers van de armen neerslaat en weduwen en wezen beschermt. Zou het parlement zich daarmee niet beter kunnen omringen dan met gedecoreerde leegte?



*Dr. C. J. Klop is adjunct-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA*